

## In Memoriam

Φαίδρα Παпанελοπούλου (1978–2016)

Κώστας Γαβρόγλου\*



**Η** Φαίδρα ήταν η νεότερη συνάδελφός μας. Την πρωτογνωρίσαμε ως προπτυχιακή φοιτήτρια στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου εισήχθη το φθινόπωρο του 1995. Από εκείνη ακόμα την εποχή είχαμε διακρίνει την ευφυΐα της και τη σεμνότητα του χαρακτήρα της. Μας είχε εντυπωσιάσει η ικανότητά της να σκέφτεται και να γράφει με σαφήνεια, οι δυνατότητες και η διάθεσή της για δημιουργικό έργο και η ευκολία της στις ξένες γλώσσες. Η Φαίδρα ήταν πραγματικά εξαιρετική.

Η Φαίδρα, αφού αποφοίτησε με άριστα από το Τμήμα μας το 1999, συνέχισε τις σπουδές της στην Οξφόρδη. Τελείωσε το μεταπτυχιακό της στην ιστορία της επιστήμης και της τεχνολογίας και στη συνέχεια πήγε στο Linacre College για το διδακτορικό της, στο Τμήμα Σύγχρονης Ιστορίας. Ολοκλήρωσε τη διδακτο-

---

\* Ο Κ. ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ είναι Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Υπουργός Παιδείας.

Δεν θα μπορούσα να έχω γράψει το κείμενο αυτό χωρίς τη συμβολή των συναδέλφων μου, Θεόδωρου Αραμπατζή, Στάθη Αραποστάθη, Μανώλη Πατηνιώτη, Τέλη Τύμπα και Γιάννη Χριστιανίδη. Τους ευχαριστώ. Και επίσης ευχαριστώ τον Robert Fox για τις διαφωτιστικές πληροφορίες του σχετικά με τα χρόνια της Φαίδρας στην Οξφόρδη και τον Μανώλη Σίμο για τη φωτογραφία της. (Το κείμενο εκδόθηκε στο περιοδικό *Isis* 107 (2016), 805-808)

ρική διατριβή της με τίτλο «Η εμφάνιση της θερμοδυναμικής στη Γαλλία στα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα» το 2004, υπό την επίβλεψη του διακεκριμένου ιστορικού Robert Fox. Η Φαίδρα έθεσε σε αμφισβήτηση το ιστοριογραφικό σχήμα της «παρακμής της Γαλλικής επιστήμης», που εστίαζε στη διερεύνηση και την ερμηνεία των λόγων για τους οποίους παραμελήθηκε η θερμοδυναμική και καθυστέρησε η εμφάνισή της στη Γαλλία. Προσπέρασε τα βασικά ερωτήματα αυτής της προσέγγισης και έδωσε έμφαση στον τεχνοεπιστημονικό τρόπο σκέψης των πρωταγωνιστών και στις πρακτικές τους. Τόνισε τον ρόλο που έπαιξε το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τους υπόβαθρο, καθώς και το εργασιακό τους περιβάλλον, στην πλαισίωση και επίλυση των επιστημονικών προβλημάτων τους.

Το εύρος και το βάθος της διατριβής της Φαίδρας είναι εντυπωσιακά. Δύο χαρακτηριστικά της είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Πρώτον, μελέτησε επιστήμονες και μηχανικούς της γαλλικής περιφέρειας του 19<sup>ου</sup> αιώνα, που βρίσκονταν έξω από τον στενό κύκλο της γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών. Δεύτερον, θεώρησε ότι η διάκριση μεταξύ επιστήμης και τεχνολογίας είχε κοινωνικά και πολιτισμικά θεμέλια και αντανakλούσε τις επαγγελματικές ιεραρχίες που ενδημούσαν στη γαλλική επιστημονική κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό εξέτασε την οικειοποίηση της κινητικής θεωρίας των αερίων από τους γάλλους πειραματιστές. Αναλύοντας διεξοδικά τις πρακτικές τους αποκάλυψε τις γνωσιολογικές δεσμεύσεις τους και τις διαφορετικές στρατηγικές που είχαν αναπτύξει κατά τη θεωρητικοποίηση των φαινομένων της θερμότητας.

Η Φαίδρα εστίασε, μεταξύ άλλων, και σε δύο πρόσωπα της γαλλικής επιστήμης που δεν αποτελούσαν μέρος της παρισινής 'σκηνής': τους Marc Seguin (1786–1875) και Gustave-Adolphe Hirn (1815–1890). Υποστήριξε ότι το υπόβαθρό τους, ως μηχανικών, και η ενασχόλησή τους με τεχνολογικά έργα που αφορούσαν τον χειρισμό και τη λειτουργία ατμομηχανών συντέλεσε στον σχηματισμό και τη διαμόρφωση του τρόπου σκέψης τους. Σύμφωνα με τη Φαίδρα, το έργο του Seguin και η ανακάλυψη του μηχανικού ισοδύναμου της θερμότητας είχε ως αφετηρία την ενασχόλησή του με τη μηχανολογία των ατμομηχανών και τη φιλοδοξία του να αναπτύξει μια Λαπλασιανή θεωρία της ύλης. Ο Hirn, από την άλλη, διαμόρφωσε μια προσέγγιση των θερμικών φαινομένων που επηρεάστηκε κυρίως από τις βιομηχανικές ανάγκες του εργοστασίου του στην Αλσατία, καθώς και από τη χριστιανική μεταφυσική του. Αυτή η τελευταία διαμόρφωσε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη ισχύ και τη δύναμη, κι αυτό με τη σειρά του άφησε τα ίχνη του στο επιστημονικό του έργο. Η Φαίδρα συσχέτισε το έργο επιστημόνων και μηχανικών της θερμοδυναμικής με ένα πλήθος άλλων δραστηριοτήτων, που περιελάμβαναν εκτεταμένες μεταφράσεις ξένων μελετών και βιβλίων, καθώς και εκλαϊκευτικές παρουσιάσεις που σταδιακά συνέβαλαν στη νομιμοποίηση καινοφανών θεωρητικών προσεγγίσεων.

Η Φαίδρα συμμετείχε ενεργά στην πνευματική ζωή του Τμήματος Σύγχρονης Ιστορίας και του Linacre College στην Οξφόρδη. Συνέβαλε ενεργητικά στην προετοιμασία του μεταπτυχιακού συνεδρίου που διοργάνωσε η Βρετανική Εταιρεία Ιστορίας της Επιστήμης στην Οξφόρδη στις 18–19 Δεκεμβρίου 2001. Κατά την εκπόνηση της διατριβής της άρχισε να ενδιαφέρεται για τις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας στην Ευρώπη. Η συμμετοχή της σε ένα συνέδριο εργασίας (workshop), που οργάνωσε ο Robert Fox στο Maison Française d'Oxford με τίτλο «Centre and Periphery Revisited: The Structures of European Science, 1750–1914» και συγκέντρωσε συμβολές σημαντικών στοχαστών, κατέληξε σε μια από τις πρώτες δημοσιεύσεις της.<sup>1</sup>

Μετά την ολοκλήρωση της διατριβής της, η Φαίδρα συνέχισε την έρευνά της στην ιστορία της θερμοδυναμικής στη Γαλλία ως μεταδιδακτορική υπότροφος στο Centre Alexandre Koyré (École des Hautes Études en Sciences Sociales) στο Παρίσι. Από εκείνη την έρευνα προέκυψε ένα σημαντικό άρθρο.<sup>2</sup> Στη συνέχεια έλαβε μία από τις εγνωσμένου κύρους ενδοευρωπαϊκές υποτροφίες Marie Curie για να μελετήσει το θέμα «Απαρχές και εξέλιξη του τεχνητού ψύχους στην Ευρώπη, 1870–1970». Το έργο διήρκεσε δύο χρόνια, από τον Οκτώβριο 2006 έως τον Οκτώβριο 2008. Τα χρόνια αυτά βρισκόταν στο Παρίσι, στο Maison des Sciences de l'Homme/Groupe d'Etude des Méthodes et d'Analyse Sociologique. Από το έργο εκείνης της περιόδου προέκυψαν δύο δημοσιεύσεις με ισχυρό ερευνητικό υπόβαθρο.<sup>3</sup>

Η Φαίδρα συμμετείχε από την αρχή στο STEP (Science and Technology in the European Periphery), μια διεθνή ερευνητική ομάδα που ιδρύθηκε στη Βαρκελώνη το 1999. Στόχος του STEP ήταν να μελετήσει τις διαδικασίες και τους τρόπους κυκλοφορίας της επιστημονικής γνώσης ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κέντρα και τις περιφέρειες από τον 16<sup>ο</sup> έως τον 19<sup>ο</sup> αιώνα. Η ομάδα συγκέντρωσε ερευνητές από το Βέλγιο, τη Δανία, τη Φινλανδία, την Ελλάδα, την Ιρλανδία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, τη Ρωσία, την Ισπανία, τη Σουηδία, την Τουρκία και, περιστασιακά, τη Λατινική Αμερική. Η Φαίδρα ήταν από τα πιο ενεργά μέλη του STEP. Ήταν μόνιμο μέλος της οργανωτικής επιτροπής του και συμμετείχε στη διοργάνωση των συνεδρίων του που γίνονταν κάθε δύο χρόνια. Οι διαδικα-

1. F. PAPANEOPOULOU: «Paris-Province: Energy Physics in Mid-Nineteenth Century France», *Revue de la Maison française d'Oxford* 1(2) (2003), 95–116.

2. F. PAPANEOPOULOU: «Gustave-Adolphe Hirn (1815–1890): engineering thermodynamics in mid-nineteenth-century France», *British Journal for the History of Science* 39(2) (2006), 231–254.

3. F. PAPANEOPOULOU: «The International Association of Refrigeration through the correspondence of Heike Kamerlingh Onnes and Charles-Édouard Guillaume, 1908–1914», *Annals of Science* 66 (2009), 345–370. «Louis Paul Cailletet: The liquefaction of oxygen and the emergence of low-temperature research», *Notes and Records of the Royal Society* 67 (2013), 355–373.

σίες λήψης αποφάσεων στο STEP ήταν συχνά δύσκολες, αλλά στο τέλος επικρατούσε πάντοτε η συναίνεση. Η δέσμευση της Φαίδρας στην οικοδόμηση συναίνεσης συνέβαλε στην επίλυση ιστοριογραφικών και οργανωτικών θεμάτων στο πλαίσιο του STEP. Ήταν μεταξύ των εννέα συγγραφέων που επιχειρήσαν να διατυπώσουν την ιστοριογραφική ταυτότητα του STEP με ένα είδος 'μανιφέστου'.<sup>4</sup> Επιπλέον, όποτε υπήρχε κάποια δυσκολία στη συγγραφή ενός κειμένου για επερχόμενη συνάντηση ή συνόπιση των δραστηριοτήτων της ομάδας, όλοι στρέφονταν στη Φαίδρα, με την πεποίθηση ότι εκείνη θα σεβόταν τις διαφορετικές απόψεις και τις προσωπικές ιδιοσυγκρασίες.

Η Φαίδρα στη μεταδιδακτορική σταδιοδρομία της άρχισε να αναπτύσσει ένα όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την εκλαΐκευση της επιστήμης και της τεχνολογίας, που αποτέλεσε επίσης ένα από τα βασικά ερευνητικά αντικείμενα του STEP. Σε αυτή την περιοχή που ενέχει πολλές ιστοριογραφικές προκλήσεις, η Φαίδρα έπαιξε αποφασιστικό ρόλο κατά τη διαπραγμάτευση των συχνά αντικρουόμενων απαιτήσεων και αντιλήψεων των συναδέλφων της. Η δημοσίευση του βιβλίου *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, του οποίου την επιμέλεια είχε μαζί με τους Agustí Nieto-Galan και Enrique Perdiguer, καθώς και δύο άρθρα στα οποία ήταν συν-συγγραφέας, ήταν από τις βασικά αποτελέσματα της ενεργητικής ενασχόλησής της με αυτό το θέμα.<sup>5</sup>

Το 2009 η Φαίδρα διορίστηκε σε θέση λέκτορα στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 2013 εξελέγη ομόφωνα στη θέση της επίκουρης καθηγήτριας. Σε αυτό το σχετικά σύντομο διάστημα κατόρθωσε να αφήσει το ίχνος της ως ερευνήτρια και καθηγήτρια. Από το 2009 έως το 2012 της χορηγήθηκε Υποτροφία Επανάταξης Marie Curie για να εργαστεί σε ένα ακόμη θέμα: «Το κρύο ταξιδεύει νότια: Η ανάδυση των τεχνολογιών ψύξης στη νότια Ευρώπη – Η περίπτωση της Ελλάδας (τέλη 19ου και 20ός αιώνας)». Μελέτησε διεξοδικά τις κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις της σταδιακής εγκατάστασης των οικιακών ψυγείων στην Ελλάδα. Η έρευνά της περιελάμβανε συνεντεύξεις με τους βιομήχανους που διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο, ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του 1960, με την εισαγωγή ψυγείων και την προώθηση της κουλτούρας του οικιακού ψυγείου.

4. K. GAVROGLU, M. PATINIOTIS, F. PAPANEOPOULOU, A. SIMÕES, A. CARNEIRO, M. PAULA DIAGO, J. R. BERTOMEU SÁNCHEZ, A. GARCÍA BELMAR, A. NIETO GALAN: «Science and Technology in the European Periphery: Some Historiographical Reflections», *History of Science* 46 (2008), 153–175.

5. F. PAPANEOPOULOU, P. KJAEGAARD, «Making the paper: Science and Technology in Spanish, Greek and Danish Newspapers Around 1900», *Centaurus* 51 (2009), 89–96. E. MERGOUPI-SAVAIIDOU, F. PAPANEOPOULOU, S. TZOKAS: «The Public Image(s) of Science and Technology in the Greek Daily Press, 1908–1910», *Centaurus* 51 (2009), 116–143.

Το 2011 η Φαίδρα έλαβε υποτροφία από τη Σχολή Επιστημών Καινοτομίας του Πολυτεχνείου του Eindhoven προκειμένου να εργαστεί πάνω στο θέμα του «Διεθνούς κινήματος οικιακής οικονομίας, 1908–1960». Συμπληρωματικά προς τη συμμετοχή της στο STEP ενδιαφέρθηκε για την ιστορία της τεχνολογίας στην Ευρώπη από μια υπερεθνική (transnational) προοπτική. Συμμετείχε στο δίκτυο ιστορικών της τεχνολογίας Tensions of Europe, ένα δίκτυο που ακολουθεί την υπερεθνική ιστοριογραφική προσέγγιση, και παρουσίασε εργασίες της στα συνέδριά του.

Η διδασκαλία της Φαίδρας αντανakλούσε τα πολλαπλά ενδιαφέροντα και εξειδικεύσεις της. Δίδαξε μεγάλο εύρος μαθημάτων, από την Επιστημονική Επανάσταση μέχρι την ιστορία των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας στον 20ό αιώνα. Υποστήριξε σθεναρά πρωτοβουλίες που επιδίωκαν να συμπεριλάβουν ζητήματα φύλου στη διδασκαλία της ιστορίας της επιστήμης και της τεχνολογίας. Δίδαξε σε τακτική βάση ένα μάθημα με θέμα φύλο και επιστήμη, ενώ φρόντιζε να διασφαλίσει ότι το διδακτικό υλικό όλων των μαθημάτων της περιελάμβανε τις πλέον πρόσφατες δημοσιεύσεις. Επιπλέον, σημαντικός ήταν ο ρόλος της στην επίβλεψη προπτυχιακών και μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών με θέμα τη σχέση φύλου και επιστήμης. Το ενδιαφέρον της Φαίδρας για το φύλο συνδυαζόταν αρμονικά με το ενδιαφέρον της για τη μελέτη της τεχνολογίας από μια οπτική που δίνει έμφαση στη χρήση και την κατανάλωση. Στην πιο πρόσφατη δημοσίευσή της χρησιμοποίησε δεξιοτεχνικά τις γνώσεις της σε θέματα φύλου και κατανάλωσης για να εξερευνήσει την τεχνολογία παραγωγής τεχνητού κρύου και ψύξης.<sup>6</sup>

Το 2012 η Φαίδρα διαγνώστηκε με όγκο στον εγκέφαλο. Η είδηση μας συγκλόνησε όλους. Η ίδια αντιμετώπισε την πάθησή της με μια στωική καρτερικότητα που ποτέ δεν έπαψε να μας εκπλήσσει. Ποτέ δεν παραπονέθηκε για τα προβλήματα υγείας της και δούλεψε σκληρά μέχρι το τέλος, για να αντεπεξέλθει στις αυστηρές απαιτήσεις της διδασκαλίας και της έρευνάς της. Προσφερθήκαμε να αναλάβουμε ορισμένα από τα καθήκοντά της, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ποτέ δεν επέτρεψε να κάνουμε εμείς τη δουλειά της. Στη γενναία μάχη της με την ασθένεια, στην οποία περιλαμβάνονταν και πολλές εγχειρήσεις, είχε την αδιάλειπτη και άνευ όρων υποστήριξη των γονέων της, Κωνσταντίνας Παπανελοπούλου και Γιάννη Παπανελόπουλου, και του συντρόφου και συναδέλφου της φιλοσόφου Μανώλη Σίμου.

Η συμβολή της Φαίδρας, παρά τη σύντομη σταδιοδρομία της, ήταν πρώτης

---

6. F. PAPANELOPOULOU: «Fresher than Fresh: Consumer Attitudes Towards the Development of the Cold Chain in Post-2WW Greece», στο *History of Artificial Cold. Scientific, Cultural and Technological Aspects*, ed. Kostas Gavroglu. Dordrecht: Springer, 2014, σ. 267–280.

τάξεως σε μεγάλο εύρος θεμάτων, τα οποία περιλαμβάνουν την ιστορία της θερμοδυναμικής, την εκλαΐκευση της επιστήμης και της τεχνολογίας στον ελληνικό Τύπο, την ιστορία της επιστήμης και της τεχνολογίας στην ευρωπαϊκή περιφέρεια, και την ιστορία του κρύου και της ψύξης. Ο ρόλος της Φαίδρας υπήρξε καθοριστικός στις προσπάθειές μας να εδραιώσουμε την ιστορία της επιστήμης και της τεχνολογίας ως ακαδημαϊκό πεδίο στην Ελλάδα. Συμμετείχε με αφοσίωση σε συλλογικά ακαδημαϊκά εγχειρήματα, τα οποία θεωρούσε εκ των ων ουκ άνευ της ακαδημαϊκής ζωής· ποτέ δεν έκανε εκπτώσεις στο ακαδημαϊκό της έργο και δεν έκανε οικονομία σε κόπους και προσπάθειες προκειμένου να συλλέξει το υλικό το οποίο ήταν απαραίτητο για την υποστήριξη των επιχειρημάτων της· τέλος, ήταν πάντοτε γενναιόδωρη στον χρόνο που αφιέρωνε στους φοιτητές και τις φοιτήτριές της. Υπήρξε υπόδειγμα ερευνήτριας και ανθρώπου, και είχε τον θαυμασμό, τον σεβασμό και την αγάπη των συναδέλφων και των φοιτητών και φοιτητριών της. Η απώλειά της προξένησε πολύ μεγάλη θλίψη όχι μόνο στην οικογένεια και τους στενούς φίλους της, αλλά και σε όλους εμάς που ζήσαμε τον ευγενικό και καλοπροαίρετο χαρακτήρα της. Τώρα καταλαβαίνουμε ότι η παρουσία της και μόνο βοηθούσε να λυθούν τόσα πολλά μικρά, καθημερινά προβλήματα με ήρεμο τρόπο, τον δικό της χαρακτηριστικό τρόπο. Δεν θα ξεχάσουμε ποτέ την ευγενική προσωπικότητά της: προσηνής, ευαίσθητη στα προβλήματα των άλλων, μετριόφρων σε σημείο ταπεινοφροσύνης. Ήταν μεγάλο προνόμιο που την είχαμε φοιτήτρια και συνάδελφο. Αλλά ήταν ακόμα μεγαλύτερο προνόμιο που υπήρξε φίλη μας.

Μετάφραση: Βαρβάρα Σπυροπούλου